

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ДЕНИСЕНКО ЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК [378.14:910](09)[477.54/.62]“18/19”

РОЗВИТОК ЗМІСТУ ВИЩОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ НА
СЛОБОЖАНЩИНІ (XIX СТ – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ)

13.00.02 – теорія та методика навчання (географія)

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С.Сковороди, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор
Микитюк Олександр Миколайович,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С.Сковороди,
проректор з наукової роботи.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор
Зеленська Любов Іванівна,
Дніпропетровський національний університет імені
О. Гончара, завідувач кафедри фізичної та
економічної географії;

кандидата педагогічних наук, професора
Паламарчук Лариса Борисівна
Київський університет імені Бориса
Грінченка, професор кафедри теорії та історії
педагогіки

Захист відбудеться «14» вересня 2012 року о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.11 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «10» серпня 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.М.Скиба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасна географічна наука значною мірою інтегрує природничі, соціальні та економічні знання, що часовому та просторовому вимірах. Тому географічна освіта покликана розкривати актуальні проблеми взаємодії суспільства та природи, в тому числі глобальну проблему сьогодення – збереження навколишнього середовища, значення краєзнавчого підходу до вивчення і раціонального використання природних багатств, оцінку якості довкілля. Все це вимагає оновлення змісту географічної освіти у вищій школі, удосконалення програм і підручників з метою інтеграції та диференціації знань, розвитку інтересу студентів до географії, формування цілісних знань про географічні явища. Також упровадження інновацій у навчально-виховний процес вищої школи передбачає врахування педагогічного досвіду минулого та його провідних ідей. Відтак, на сучасному етапі розвитку вищої освіти існує потреба у вивченні й творчому використанні надбань минулого з метою впровадження їх у практику вищої школи.

Особливу значущість становить період XIX ст. – перша половина XX ст., що характеризувався суттєвими реформаторськими змінами та перетвореннями в географічній освітній галузі, а також у викладанні географічних дисциплін на Слобожанщині, що свідчить про формування її змісту й методики викладання. Географів-дослідників та викладачів географії для вищої школи у цей час готували в Імператорському Харківському університеті, а учителів географії – у Харківському педагогічному інституті.

До висвітлення становлення вітчизняної географічної освіти у XIX ст. зверталися М. Баранський, В. Соколовський, К. Ушинський. Вони обґрунтували необхідність знань про природу, навколишній світ, розробили зміст курсів для середньої школи та започаткували методи їх викладання.

Перші публікації, які опосередковано порушували питання викладання географічних дисциплін у вищій школі досліджуваного періоду, з'явилися на початку XX ст. У працях науковців Д. Анучина, А. Краснова, П. Кротова, Є. Петрі, Г. Танфільєва та інші подані відомості про розвиток змісту вищої географічної освіти, збагачення його новими фактами і явищами, упровадження методів та засобів навчання географії.

Проблема становлення географічної освіти розглядалися в працях М. Баранського, А. Баркова, О. Борзова, О. Діброви, О. Івановського, В. Кістяківського, С. Рудницького та ін. Витоки вивчення діяльності видатних представників географічної освіти Слобожанщини сягають кінця XIX ст. –початку XX ст. На цей самий період припадають праці Д. Багалія, Д. Міллера, І. Осипова, де подана характеристика науки та освіти того часу, вплив світової наукової думки і змін в розвитку суспільства.

Дослідження географічної освіти у Харківському університеті здійснювали М. Дмитрієв, який аналізував розвиток геоморфології у Харківському університеті; Г. Дубинський, котрий простежував викладання курсу метеорології з моменту заснування університету; В. Віленкін і Г. Дубинський, які піддали аналізу внесок викладачів геолого-географічного факультету Харківського університету у вивчення степової і лісостепової зон України.

Нові методологічні та методичні підходи до навчання географії у сучасних середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах розглядаються у дослідженнях О.Діброви, Я.Жупанського, Ф.Заставного, С.Коберніка, В.Корнеєва, П.Масляка, О.Мельничук, М.Откаленка, Л.Паламарчук, М.Паламарчука, С.Пальчевського, В.Пестушка, М.Пістуна, А.Сиротенка, Л.Тименко, Г.Уварової, Б.Чернова, О.Шаблія, Е.Шиповича, П.Шищенко, І.Шоробури та ін. Розвитку сучасної теорії та методики навчання географічної освіти у вищих навчальних закладах сприяють праці таких науковців, як М.Багров, В.Боков, І.Горленко, Л.Зеленська, О.Маринич, Я.Олійник, М.Паламарчук, Г.Пархоменко, М.Пістун, Л.Руденко, І.Черваньов, Г.Швебс, П.Шищенко, М.Щербань та інші.

Формування змісту географічної освіти у вищій школі і методики навчання географії тісно пов'язані з розвитком вищої освіти, педагогіки і географічної науки загалом. Тому для дослідження проблеми розвитку вищої географічної освіти Слобожанщини у ХІХ ст. – першій половині ХХ ст. мають значення праці Л.Зеленської, С.Золотухіної, В.Микитюка, О.Микитюка, О.Осової, Т.Соколенко, а також дисертаційне дослідження Л.Божко, що присвячене становленню географічної науки на Харківщині у другій половині ХІХ ст. – першій половині ХХ ст.

Аналіз історико-педагогічної і методичної літератури, періодичних видань досліджуваного періоду та дисертаційних праць засвідчує, що в доробку українських учених є значні здобутки, які стосуються змісту й методики навчання географії у зазначений період. Проте відсутні цілісні дослідження з проблеми становлення, формування та розвитку змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині у ХІХ ст. – першій половині ХХ ст.

Об'єктивна потреба сучасної вищої географічної освіти у використанні здобутків національної вищої школи і відсутність досліджень, де б цілісно розглядалася проблема формування змісту вищої географічної освіти Слобожанщини зумовили вибір теми дослідження **«Розвиток змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині (ХІХ ст. – перша половина ХХ ст.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах теми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх та вищих навчальних закладах» (РКН – 1-200199004104). Тему дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди (протокол № 5 від 21 грудня 2009 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 1 від 23 лютого 2010 р.).

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні розвитку змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині у ХІХ ст. – першій половині ХХ ст. та виявленні основних чинників його формування.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу історико-педагогічної і методичної літератури виявити основні чинники та на їх основі здійснити періодизацію формування змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині у ХІХ ст. – першій половині ХХ ст.

2. З'ясувати генезу розвитку змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині в досліджуваний період та його відображення у навчальній літературі з географії.

3. Визначити і схарактеризувати методичні аспекти викладання географічних дисциплін на Слобожанщині в досліджуваний період.

4. Обґрунтувати перспективи використання досвіду викладання географічних дисциплін досліджуваного періоду в освітній системі сучасної вищої школи.

Об'єкт дослідження – вища географічна освіта на Слобожанщині у ХІХ ст. – першій половині ХХ ст.

Предмет дослідження – теорія і практика розвитку змісту вищої географічної освіти Слобожанщини у ХІХ ст. – першій половині ХХ ст.

Для розв'язання поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**:

- теоретичний аналіз історико-педагогічної літератури, навчально-методичного забезпечення (навчальних планів, програм та підручників із географії, методичних посібників, науково-методичної літератури, періодичних видань), а також процесу викладання географії у вищих навчальних закладах, що дозволило з'ясувати розвиток змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині в ХІХ ст. – першій половині ХХ ст.;

- історико-типологічний, що дав можливість виділити періоди та етапи у формуванні змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині у досліджуваних хронологічних межах;

- ретроспективний метод, за допомогою якого досліджено особливості змісту вищої географічної освіти та його відображення у навчальній літературі на різних історичних етапах;

- хронологічний метод, що дав змогу дослідити процес формування змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині в динаміці, змінах і часовій послідовності у досліджуваних хронологічних межах;

- порівняльний метод, за допомогою якого здійснено вивчення та узагальнення педагогічного досвіду навчання географії у вищій школі Слобожанщини і виявлено можливості його використання в сучасних умовах;

- систематизація та узагальнення результатів дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше* обґрунтовано періодизацію формування змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині в ХІХ ст. – першій половині ХХ ст.: І період – (1804 – 1888 рр.) – впровадження географічних дисциплін у вищих навчальних закладах; ІІ період – (1889 – 1920 рр.) – зміцнення матеріально-технічної бази, відкриття кафедр; ІІІ період – (1921 – 1940-і рр.) – формування вищої географічної освіти як цілісної системи;

визначено чинники формування змісту географічної освіти Слобожанщини у досліджуваний період (суспільно-політичні, соціально-економічні, рівень розвитку географічної науки й освіти, їх зв'язок з іншими науками про природу, структура освітньої системи та навчальних закладів, форми організації навчально-виховного процесу, розвиток педагогічних ідей, дидактичних і методичних підходів до реалізації змісту і практики навчання географії); встановлено організаційно-педагогічні умови викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини у

XIX ст. – першій половині XX ст. (використання різноманітних форм і методів навчання географічних дисциплін, здійснення контролю за навчальною діяльністю студентів, науково-методичне забезпечення навчально-виховного процесу з географії); узагальнено досвід реалізації у практиці вищої школи кінця XIX ст. – першої половини XX ст. методики навчання географічних дисциплін у контексті розвитку географічної освіти; розкрито внесок викладачів на Слобожанщині О. Івановського, А. Краснова, І. Леваковського, С. Рудницького у розвиток теорії та методики навчання географії у вищій школі.

Удосконалено зміст вищої географічної освіти обґрунтуванням завдань і змісту спецкурсу за вибором студентів «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект».

Дістала подальшого розвитку теорія та методика навчання географії у вищій школі завдяки виявленню передових ідей викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини у досліджуваній період, перспективних для використання в освітній системі сучасної вищої школи.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблено та впроваджено у практику вищих навчальних закладів навчальну програму спецкурсу для студентів-географів «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект».

Матеріали дослідження можуть бути використані авторами програм, підручників і посібників з методики навчання географії у вищій школі та під час підвищення кваліфікації тих чи інших педагогічних кадрів в обласних інститутах післядипломної педагогічної освіти. Проаналізований та узагальнений досвід слугуватиме підґрунтям для подальших історико-педагогічних досліджень, сприятиме цілісному відтворенню особливостей розвитку географічної освіти та викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини. Результати дослідження суттєво доповнюють інформацію про історію становлення теорії і методики навчання географії у вищій школі і можуть бути відображені у змісті аудиторних занять з теорії та методики навчання географії студентів.

Впровадження результатів дослідження здійснено у навчально-виховний процес Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (довідка 01-263 від 7.05. 2012 р.), Харківської академії неперервної освіти (довідка № 703 від 04. 05. 2012 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 562-33/03 від 08.05 2012 р.).

Апробація результатів дослідження відбувалася шляхом їх оприлюднення на науково-практичних конференціях: «Методологія сучасних наукових досліджень (Харків, 2010), «Сучасна освіта в умовах реформування: проблеми, теорія і практика» (Харків, 2011); на звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Харків, 2010, 2011). Основні положення, висновки і результати дослідження доповідалися на засіданнях кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 12 публікаціях автора (всі одноосібні); з них 7 статей

опубліковано у фахових виданнях з педагогічних наук, 1 – навчальна програма, 4 – тези доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел, 416 найменувань на 43 сторінках), 1 додатку на 23 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 246 сторінок, основний зміст викладено на 178 сторінках. Робота містить 8 таблиць, що займають 5 основних сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання та методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, подано відомості про апробацію й впровадження у практику результатів дослідження.

У першому розділі **«Теорія і практика формування змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині у ХІХ ст. – першій половині ХХ ст.»** на основі вивчення історико-педагогічних джерел, архівних матеріалів, періодичних видань висвітлено чинники формування змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині, виокремлено періоди та етапи його розвитку в означених хронологічних межах, схарактеризовано офіційно-нормативну базу викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини у ХІХ ст. – першій половині ХХ ст.

Аналіз джерельної бази дає підстави констатувати, що викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини ХІХ ст. – першої половини ХХ ст. пов'язане з інтенсивним розвитком географічної освіти, головними осередками якої були кафедри географічних дисциплін Імператорського Харківського університету та Харківського педагогічного інституту. Вагомий внесок у формування змісту географічної освіти здійснили викладачі Імператорського Харківського університету, де готували викладачів з географії та дослідників – О. Івановський, А. Краснов, І. Леваковський, С. Рудницький. Вони спрямовували свою педагогічну діяльність на розробку теоретичних засад викладання географічних дисциплін, відбір змісту лекційного матеріалу, урахування під час навчання суспільних і політичних умов; використання прийомів стимулювання й активізації навчальної діяльності студентів, врахування знань із суміжних дисциплін, розробку навчально-методичного забезпечення викладання географічних дисциплін.

У ході наукового пошуку з'ясовано, що викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини в означених хронологічних межах регламентувалось офіційно-нормативними документами: статутами, які встановлювали загальну структуру й організацію навчального процесу (розподіл на факультети, перелік кафедр, обов'язки викладачів тощо); навчальними планами, згідно з якими визначався перелік географічних дисциплін та розподіл годин на їх викладання; інструкціями й розпорядженнями Міністерства народної освіти, а також внутрішніми університетськими правилами.

Результати дослідження дозволяють констатувати, що Міністерство народної освіти за допомогою офіційних документів закріплювало загальну організацію діяльності географічних кафедр, визначало зміст основних географічних дисциплін,

та надавало можливість студентам отримати теоретичні знання з історичних, геологічних, астрономічних, біологічних, економічних наук, важливих для становлення фахівця-географа високого рівня.

Проведений історико-педагогічний аналіз дав можливість виокремити три періоди становлення та розвитку вищої географічної освіти на Слобожанщині в означених хронологічних межах. Цьому сприяло виявлення чинників досліджуваного процесу (суспільно-політичні, соціально-економічні, рівень розвитку освіти та географічної науки, її зв'язок з іншими науками про природу, структура освітньої системи і навчальних закладів, форми організації навчально-виховного процесу, розвиток педагогічних ідей, дидактичних та методичних підходів до реалізації конкретного змісту й практики навчання географії) й організаційно-педагогічних умов викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини у ХІХ ст. – першій половині ХХ ст., що стосуються форм і методів навчання географічних дисциплін, здійснення контролю за навчальною діяльністю студентів, науково-методичного забезпечення викладання географічних дисциплін).

Соціально-економічні чинники формували “соціальне замовлення” вищих навчальних закладів на підготовку майбутніх працівників тих сфер діяльності, де важливим є володіння географічними знаннями, зокрема майбутніх фахівців, для яких географічні знання є необхідною складовою частиною їх фахової підготовки; вони визначали матеріальну базу географічної освіти, зокрема матеріально-технічні засоби викладання та засвоєння географічних знань.

Суспільно-політичні та ідеологічні чинники визначали соціальну та ідейно-політичну орієнтацію курсів географічних дисциплін у вищих навчальних закладах.

Водночас обумовлювали вдосконалення викладання географічних дисциплін і розвиток географічної освіти такі чинники: науково-методичний досвід створення навчальних планів і програм; видання підручників і посібників; вдосконалення навчального обладнання з географії; розширення джерел географічних знань; урахування досягнень географічної науки; розвиток методики викладання географії.

Розвиток географічної науки обумовлював науковий рівень викладання географії у вищих навчальних закладах, рівень підручників, засобів унаочнення тощо.

Розвиток психолого-педагогічної науки визначав форми і методи викладання та засвоєння географічних знань у школі.

У дисертаційному дослідженні на основі вище зазначених чинників виокремлено такі основні періоди та етапи формування і розвитку змісту вищої географічної освіти Слобожанщини впродовж досліджуваних хронологічних меж:

Перший період (1804 – 1888 рр.) – впровадження географічних дисциплін у вищих навчальних закладах. Цей період включає два етапи: *I* – (1804-1862 рр.) і *II* – (1863 – 1888 рр.). *Перший етап (1804-1862 рр.)* характеризувався включенням географічних дисциплін до навчальних планів вищих навчальних закладів (фізична географія, кліматологія, метеорологія, нарисна геометрія з додатками до креслення карт (картографія)). Для *другого етапу (1863 – 1888 рр.)* характерною є активізація дослідницької діяльності викладачів та студентів, піднесення значення самостійної роботи студентів, посилення уваги до краснавччих дослідженнях. До навчальних планів було включено статистику, геологію, палеонтологію, кристалографію.

Другий період (1889 – 1920 рр.) – зміцнення матеріально-технічної бази, відкриття кафедр – характеризувався створенням першої кафедри географії та етнографії на фізико-математичному факультеті Імператорського Харківського університету, де і було зосереджено всі географічні дисципліни. Саме в цей час значно розширена матеріально-технічна база університету – заснована метеорологічна станція, а при фізичному кабінеті було утворено магнітно-метеорологічне відділення, де викладачі разом зі студентами здійснювали дослідження з поляризації світла та метеорологічних явищ. У вищих закладах Слобожанщини починають викладати такі дисципліни як загальне землезнавство, географія рослин, етнографія та антропологія, етнографія культури народів, географія Росії, загальна та соціальна етнографія.

Третій період (1921 – 1940-і рр.) – формування вищої географічної освіти як цілісної системи. У цьому періоді виділяємо два етапи: *I – (1921-1933 рр.)* і *II – (1933-1940-і рр.)*. *Перший етап (1921-1933 рр.)* припадає на інтенсивний розвиток географічної науки. Харківський університет неодноразово реорганізовувався і на його базі створювалися самостійні вищі навчальні заклади (Академія теоретичних знань, Харківський інститут народної освіти, Педагогічний інститут професійної освіти), в яких продовжували існувати кафедри географії. У 1928 р. засновано географічний факультет. Також була спроба створити інститут метеорології, який згодом був реорганізований у технікум.

Науково-дослідна робота у Харківському інституті народної освіти була відокремлена від навчальної діяльності й зосереджувалася на спеціальних науково-дослідних кафедрах. Одним із завдань науково-дослідних кафедр було читання публічних лекцій на заводах і фабриках, у частинах Червоної Армії та сільській місцевості. Але головне їх завдання – підготовка майбутніх кадрів наукових працівників і викладачів навчальних закладів. З цією метою було створено аспірантуру. Саме в цей час організовувалися семінари, присвячені окремим галузям географічної науки.

Для *другого етапу (1933-1940-і рр.)* – характерним було поглиблення змісту навчальних курсів, вдосконалення методів індивідуальної роботи зі студентами, лекційної системи викладання, поєднання навчання та виробничої практики. Обов'язковою в навчально-виховному процесі стала виробнича педагогічна практика, яка проходила в освітніх і науково-дослідних установах. На геолого-географічному факультеті була визначена конкретна тематика наукових досліджень, зростали матеріальне забезпечення лабораторій устаткуванням і приладами, книжковий фонд бібліотеки, що сприяло розгортанню дослідної роботи.

Запропонована періодизація дала можливість виявити зміни у змісті вищої географічної освіти, взаємозв'язок між попередніми та наступними етапами розвитку, осмислити передові ідеї досвіду викладання географії, сформувати цілісне системне уявлення про розвиток вищої географічної освіти на Слобожанщині як про педагогічне явище з притаманною йому динамікою структури і змісту навчання, появою нових та якісно видозмінених форм і методів навчання, нового покоління підручників, методичних посібників, засобів навчання.

Аналіз навчальних планів і програм свідчить, що в XIX ст. у вищих навчальних закладах Слобожанщини викладалися такі дисципліни географічного та геологічного

циклів: фізична географія, метеорологія, статистика, кліматологія, загальне землезнавство, антропологія, етнографія, геологія, мінералогія, геогнозія Росії, кристалографія, петрографія, історична геологія, географія організмів, географія рослин. На початку ХХ ст. до них додалися фізична географія світу та СРСР, картографія, економічна географія капіталістичного світу та СРСР, геоморфологія, гідрологія суші, географія ґрунтів з основами ґрунтознавства, географія тварин з основами зоології, економічна і політична географія світу, методика викладання географії.

У різні роки досліджуваного періоду на проведення лекцій і практичних занять відводилася різна кількість годин. Існували дисципліни (наприклад фізична географія світу та СРСР і економічна географія світу та СРСР), де були лише години лекційного курсу. Слід зазначити, що упродовж трьох періодів у викладанні географічних дисциплін найбільшою була частка лекційних годин, дещо меншою – практичних робіт, і найменшою – методики викладання географії.

Характерною особливістю викладання географічних дисциплін у ХІХ ст. першого періоду було те, що кожен викладач працював за авторською навчальною програмою. Програми структурувалися за лінійно-концентричним принципом. При їх складанні враховувалися також принципи науковості та доступності, послідовності, систематичності, виробничий і краєзнавчий принципи.

У третьому періоді першого етапу здійснено перехід до викладання дисциплін за навчальними програмами, затвердженими Народним Комісаріатом освіти, набули поширення (частково-пошуковий, дослідницький, бригадно-лабораторний методи навчання, удосконалювалася методика організації та проведення екскурсій, практичних робіт, спостережень на метеостанціях.

Характерною рисою навчальних програм ХХ ст. була логічність, послідовність у розміщенні матеріалу, зверталася увага впливу людини на навколишнє середовище, що можна вважати зародженням екологічних знань. Поглиблено вивчалися «Географія тварин та рослин», «Географія ґрунтів», «Ландшафти і ландшафтні зони». До змісту навчальних програм також був включений матеріал з економічної географії світу та СРСР. Слід відмітити, що до програм з фізичної географії світу не входила характеристика океанів, яка розглядалася у курсі загального землезнавства.

Програми передбачали формування умінь студентів проводити спостереження за об'єктами та процесами географічної оболонки і фіксувати одержані результати; застосовувати теоретичні знання для пояснення явищ, які відбуваються у географічній оболонці; володіти науковою термінологією; працювати з різними видами географічних карт; визначати географічні координати, складати фізико-географічну характеристику території за однією і багатьма картами; працювати з глобусом та метеорологічними приладами.

У другому розділі «Досвід викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини у досліджуваній період» висвітлено відображення змісту вищої географічної освіти у навчальній літературі, розкрито методичні підходи до викладання географії у вищій школі Слобожанщини, а також окреслено перспективи впровадження у практику сучасних вищих навчальних закладів прогресивних ідей викладання географічних дисциплін. У результаті

дослідження виявлено, що ефективність навчання географічних дисциплін залежала від використання різноманітних форм і методів, навчально-методичного і науково-технічного забезпечення.

Порівняльний аналіз підручників указує на те, що у вищих навчальних закладах Слобожанщини використовувалися підручники і посібники з географії різні за змістом, структурою і методичним апаратом. Варто зазначити, що серед перших підручників географії були підручники А. Краснова «Основы землеведения» (1895, 1899), ««Курс землеведения» (1908), «Лекции по физической географии» (1910)– викладача Імператорського Харківського університету.

Привертають увагу зміст і доступність викладу матеріалу у підручниках «Основы физической географии» (1899) А. Зупана, «Физическая геология» (1891, 1903) І. Мушкетова, «Економічна географія» (1911) В. Кістяковського, «Економічна географія України» (1919) К. Воблого, «Нарис економічної географії України» (1919) В. Садовського та інші.

У ході дослідження встановлено, що ефективність викладання географічних дисциплін досягалась за умови застосування викладачами різних методів навчання. У практиці вищої школи, як свідчить аналіз архівних джерел (протоколів засідань ради університетів, звітів про діяльність і стан університету), використовувались лекції, семінарські заняття, екскурсії тощо. Зростала роль практичних занять у навчально-виховному процесі. Вони виконували допоміжну функцію у поєднанні з лекціями, надавали можливість викладачам визначити ступінь засвоєння студентами теоретичного матеріалу, рівень знань із суміжних географічних дисциплін, ступінь розумового розвитку, старанність, сформувані вміння науково-дослідної роботи завдяки тому, що виконували діагностуючу функцію з виявленням ефективності викладання географічних дисциплін. У процесі організації практичних занять здійснювався усний виклад матеріалу, вивчення й аналіз першоджерел, написання творів, практикувались письмові відповіді на запитання, запропоновані викладачем і виконані в його присутності, проведення бесід зі студентами, наукових дослідів у лабораторіях.

Як показало дослідження, важливими формами практичної підготовки у вищих навчальних закладах Слобожанщини першого періоду були екскурсії та освітні прогулянки, започатковані А. Красновим, які згодом стали обов'язковими у вищій школі.

Викладачі географічних дисциплін прагнули виявити рівень систематизації, узагальнення, самостійності й глибини знань студентів з таких курсів, як фізична географія, кліматологія, метеорологія, статистика, геологія, загальне землезнавство, географія рослин, палеонтологія, мінералогія тощо. Серед поточних форм контролю були повторення (репетиції), що стимулювало активність студентської молоді, прагнення ретельно готуватися до занять. Результати цих заходів були постійним предметом широкого обговорення радою факультету, а також самоаналізу викладачами педагогічної діяльності. Здійснення зворотного зв'язку дозволяло викладачам вирішувати завдання підвищення рівня викладання географічних дисциплін, що позначалося на їхньому прагненні вдосконалити цей процес з метою

підвищення власної педагогічної майстерності та організації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх географів-дослідників.

Уведення практичних занять, що припало на перший період розвитку змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині, зумовило потребу в науково-практичній підготовці викладачів географічних дисциплін, підвищення вимог до них, посилило самопідготовку викладачів до занять як складника їхньої педагогічної діяльності. Проведення практичних занять вимагало від викладача не тільки володіння певним обсягом теоретичних знань з географічних дисциплін, ерудиції, набуття конкретних організаційних умінь щодо управління навчально-пізнавальною діяльністю студентів, посилення впливу особистісних якостей і характеристик (досвідченість, педагогічний такт, авторитет), а й проявів професійної особистісно-громадянської позиції під час навчальних занять.

Як свідчить проведене дослідження, чіткій організації викладання географічних дисциплін сприяло використання науково-технічної бази університету, що було необхідною умовою поліпшення ефективності викладання географічних дисциплін, розвитку науково-дослідної роботи, широкої просвітницької діяльності. Різноманітність засобів навчання – підручників, навчальних посібників, дидактичних матеріалів, колекцій, приладів для метеорологічних спостережень – позитивно впливала на розвиток навчального процесу і стимулювало підготовку студентів.

Значний вплив на формування змісту географічних дисциплін мала наукова діяльність у Харкові «Товариства природодослідників» (1869-1930), Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (1927-1933) та Південно-західного відділу російського географічного товариства в м. Києві (1873-1876).

Творче переосмислення досвіду викладання географічних дисциплін в університетах у досліджуваній період дозволило виявити можливості збагачення сучасної методики навчання географічних дисциплін цінними ідеями минулого. Важливим є простеження динаміки географічних досліджень, тих змін, які відбувалися в економічному регулюванні країн світу та України, що було властиве у XIX ст. – першій половині XX ст. і успішно реалізується у сучасних умовах організації навчального процесу у вищій школі.

Заслуговують уваги спецсемінари, для яких головним було не контроль, а допомога студентам у поглибленні й узагальненні знань. Тематика спецсемінарів оголошувалася на початку семестру, студенти мали записатися на спецсемінар, який входить до кола їхніх інтересів. Викладач, що ініціював проведення спецсемінару, знайомив студентів з планом роботи, питаннями, що виносяться на розгляд, надавав перелік тем наукової самостійної роботи, здійснював постійне консультування. Спецсемінар передбачав публічне обговорення підготовлених наукових проєктів, організацію круглих столів тощо. Варто активніше запроваджувати тривалі екскурсії, географічні дослідження. У сучасних умовах варто запозичити досвід консультативної роботи викладачів, збільшити її обсяг та розцінювати як важливий складник викладацького навантаження.

Вважаємо досить перспективним у практиці вищої школи творче використання досвіду минулого щодо способів залучення студентів до участі в наукових дослідженнях з метою оптимізації їх самостійної роботи розвиток у студентів уміння

звертатися до історії і зіставляти здобутки з сьогоденням; опублікування кращих студентських критичних аналізів творів, книг опрацьованих самостійно, укладання до них анотацій. Заслуговує на увагу якісно нове впровадження у практику сучасної вищої школи *лабораторного методу*, що був характерним для 20-х рр. ХХ ст. Його завдання – знайомити студентів з методами наукової роботи та забезпечити свідоме і міцне засвоєння необхідного навчального матеріалу. Студенти на лекціях знайомилися з певним теоретичним матеріалом, іноді цілих розділів, а потім у лабораторіях чи кабінетах проводили низку практичних робіт, щоб закріпити й деталізувати здобуті знання. При вивченні географічних дисциплін студент, прослухавши низку лекцій, неодмінно мав провести декілька дослідів у лабораторії, ознайомитись детально з приладами, препаратами або навіть виготовити їх самостійно. З метою удосконалення контролю знань студентів вважаємо за доцільне використати досвід проведення заліків у груповій формі, де кожна група отримує завдання з певної теми, опрацьованої під час занять або самостійно, а викладач оцінює внесок кожного студента у їх вирішення. Така форма проведення заліків, крім контролю забезпечує їх коригування.

Доцільним для сучасної вищої школи видається створення на базі вищих навчальних закладів науково-дослідних кафедр з метою підвищення якості наукових досліджень. У досліджуваний період завданням таких кафедр було розроблення під керівництвом видатних учених-дослідників наукових проблем, а також підготовка випускників до наукової і викладацької діяльності.

На основі результатів дослідження нами розроблена навчальна програма спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект» та методичні рекомендації до його викладання. Програмою спецкурсу передбачено лекційні, семінарські заняття, індивідуально-дослідну роботу студентів. Його викладання має фахову спрямованість і передбачає формування географічної культури студентів із залученням історії розвитку змісту вищої географічної освіти. Спецкурс пройшов апробацію у Харківському національному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди. Одержані результати показали, що студенти зацікавились історичними аспектами формування змісту вищої географічної освіти і викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах не тільки Слобожанщини, але й України загалом. Це налаштувало їх на творчу роботу і спонукало активніше обирати теми науково-дослідної роботи, пов'язані з розвитком змісту географічної освіти у певних часових вимірах. Отже, було доведено доцільність включення спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект» до варіативної частини навчальних планів підготовки бакалаврів географії.

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення наукової проблеми теорії та методики навчання географії – розвитку змісту вищої географічної освіти на прикладі конкретного регіону. У ході дослідження з'ясовано, що ХІХ ст. – перша половина ХХ ст. є тим відрізком часу, коли зміст вищої

географічної освіти сформувався як систематична, обов'язкова складова підготовки майбутнього географа, і Слобожанщина в цьому процесі брала активну участь.

Аналіз літератури свідчить, що зміст вищої географічної освіти Слобожанщини у зазначений період зазнавав якісних змін під впливом різних чинників: характеру і рівня розвитку виробничих відносин, політичного устрою і суспільної ідеології, урядової політики у сфері освіти, структури освітньої системи та навчальних закладів, форм організації навчально-виховного процесу, розвитку географічної науки, її зв'язку з іншими науками про природу, розвитку педагогічних ідей, дидактичних і методичних підходів до реалізації змісту і практики навчання географії.

У дисертаційному дослідженні на основі вище зазначених чинників виокремлено такі основні періоди та етапи формування і розвитку змісту вищої географічної освіти Слобожанщини впродовж досліджуваних хронологічних меж:

- **перший період (1804 – 1888 рр.)** – впровадження географічних дисциплін у вищих навчальних закладах. Цей період включає два етапи: *I-й – (1804-1862 рр.)* і *II-й – (1863 – 1888 рр.)*;
- **другий період (1889 – 1920 рр.)** – зміцнення матеріальної бази вищих навчальних закладів, відкриття кафедр географії;
- **третій період (1921 – 1940-і рр.)** – формування вищої географічної освіти як цілісної системи, *перший етап якого припадає на 1921-1933 рр., а другий – на 1933-1940-і рр.*

Дослідження дозволило з'ясувати, що у першому періоді навчальні програми окремо не друкувалися, а вміщувалися у «Правилах, требованиях и программах испытаний в комиссии физико-математического факультета по отделению естественных наук» та у «Программах для полукурсовых испытаний Харьковского университета», або кожен викладач працював за авторською навчальною програмою. На другому та третьому періоді навчальні програми друкували окремими брошурами, зміст яких спрямовував викладачів на формування у студентів умінь проводити спостереження за об'єктами та процесами географічної оболонки і фіксувати одержані результати; застосовувати теоретичні знання для пояснення явищ, які відбуваються у географічній оболонці; володіти науковою термінологією; працювати з різними видами географічних карт; визначати географічні координати, складати фізико-географічну характеристику території за однією і багатьма картами; працювати з глобусом та метеорологічними приладами. Зверталася увага на вплив людини на навколишнє середовище, що можна вважати кроком до екологізації географічних дисциплін.

Порівняльний аналіз підручників указує на те, що у вищих навчальних закладах використовувалися підручники і посібники з географії різні за змістом, структурою і методичним апаратом. У другому та третьому періодах за змістом і доступністю викладу матеріалу варто відзначити підручники А. Краснова «Основы землеведения», «Курс землезнаства», «Лекції з фізичної географії»; «Основы физической географии» А. Зупана, «Физическая геология» І. Мушкетова, «Економічна географія» В. Кістяківського, «Економічна географія України» К. Воблого, «Нарис економічної географії України» В. Садовського та ін. Основним недоліком більшості підручників була відсутність апарату орієнтування, запитань і завдань для контролю знань.

Дослідження показало, що вагомий внесок у формування змісту географічної освіти здійснили викладачі Харківського університету – О. Івановський, А. Краснов, І. Леваковський, С. Рудницький, які спрямовували свою педагогічну діяльність на розробку теоретичних засад викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах, наголошували на необхідності врахування у процесі навчання суспільних і політичних умов, застосування прийомів стимулювання й активізації навчальної діяльності студентів, використання знань з інших дисциплін тощо.

У результаті дослідження з'ясовано, що досвід викладання географічних дисциплін заслуговує на увагу у сучасних умовах. Так, у вищій школі важливим є практичне спрямування лекцій з географічних дисциплін, врахування динаміки географічних досліджень. Доцільним є проведення спецсеминарів не тільки з метою контролю, але й задля поглиблення та узагальнення знань. Крім того, варто активніше запроваджувати тривалі екскурсії (експедиції), освітні прогулянки та географічні дослідження. У сучасних умовах слід значно збільшити обсяг консультативної роботи викладачів, спрямовувати увагу на вдосконалення способів залучення студентів до участі в наукових дослідженнях, використання у професійно-практичній підготовці студентів географів лабораторного методу. Перспективним видається проведення модульного контролю та заліків з використанням групової форми навчальної діяльності студентів. Позитив вбачаємо у створенні на базі вищих навчальних закладів науково-дослідних кафедр з метою підвищення якості наукових досліджень, розроблення під керівництвом видатних учених-дослідників наукових проблем, а також підготовки студентів до наукової і викладацької діяльності.

Для того, щоб перевірити ефективність дослідження розвитку змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині було розроблено спецкурс «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект». Його викладання має фахову спрямованість і передбачає формування географічної культури студентів із залученням історії розвитку змісту вищої географічної освіти.

Результати апробації розробленої навчальної програми спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект» та методичних рекомендацій для викладачів цього курсу свідчать про доступність та актуальність його змісту, зацікавленість студентів історичними аспектами географічної освіти і методикою викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах Слобожанщини та України в цілому. Це робить перспективним його впровадження у фаховій підготовці студентів географічних спеціальностей.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку змісту вищої географічної освіти Слобожанщини ХІХ ст. – першої половини ХХ ст. Перспективним видається дослідження теоретичних й методичних засад практичної підготовки географів з використанням передових ідей досліджуваного періоду, становлення та розвитку дослідницької діяльності студентів у процесі навчання географії.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

Статті у наукових фахових виданнях

1. Денисенко Я.В. Педагогічні погляди А.М. Краснова на географію як науку / Я.В. Денисенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: [зб. наук. пр.] Запоріжжя, 2009. – Вип. 3 (56). – С. 189-193.
2. Денисенко Я.В. Становлення географії як навчального предмета вищої школи (друг пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.) / Я.В. Денисенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: [зб. наук. пр.] Запоріжжя, 2009. – Вип. 4 (57). – С. 83-87.
3. Денисенко Я.В. Реалізація професійної педагогічної майстерності викладачів географів у процесі навчання / Я.В. Денисенко // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: [зб. наук. пр.] Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. – Х.: Вид. група «Основа», 2009. – Вип. 31. – С. 50-55.
4. Денисенко Я.В. Офіційно-нормативне забезпечення вищої географічної освіти на Слобожанщині (друга пол. ХІХ ст. початок ХХ ст.) / Я.В. Денисенко // Педагогіка та психологія: [зб. наук. пр.] / За заг. редакцією академіка І.Ф. Прокопенка, чл.-кор. В.І. Лозової. – Харків: Курсор, 2010. – Вип. 36. – С. 121-127.
5. Денисенко Я.В. Особливості розвитку вищої географічної освіти на Слобожанщині на початку ХХ століття / Я.В. Денисенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: [зб. наук. пр.] Запоріжжя, 2010. – Вип. 6 (59). – С. 142-146.
6. Денисенко Я. Навчально-методичне забезпечення викладання географічних дисциплін на Слобожанщині (друга половина ХІХ століття) / Я. Денисенко // Гуманізація навчально-виховного процесу: [зб. наук. пр.]. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – Вип. LV, частина 2. – С. 201-208.
7. Денисенко Я.В. Географічна екскурсія як одна з форм викладання географічних дисциплін у вищій школі на Слобожанщині (кінець ХІХ ст. – та довоєнні роки ХХ ст.) / Я.В. Денисенко // Педагогіка та психологія: [зб. наук. пр.] / За заг. редакцією академіка І.Ф. Прокопенка, чл.-кор. В.І. Лозової. – Харків, 2011. – Вип. 40. – Ч.1. – С. 144-151.

Навчальні програми

8. Денисенко Я.В. Навчальна програма спецкурсу «Викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладах: історико-педагогічний аспект». – Харків: ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2012. – 32 с.

Матеріали конференцій та тези доповідей

9. Денисенко Я.В. Виховні можливості практичних занять з географії у другій половині ХХ ст. / Я.В. Денисенко // Матеріали наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 15 червня 2010) / Міністерство світи і науки України, Харк. нац. пед. ун-т. – Харків: ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2010. – С.8-9.
10. Денисенко Я. А.М. Краснов про роль і значення екскурсії / Яна Денисенко // Матеріали VII науково-практичної конференції молодих учених [Методологія сучасних наукових досліджень], (Харків, 4-5 листопада 2010 р.) / Міністерство світи і науки України, Харк. нац. пед. ун-т. – Харків: ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2010. – С.10-11.

науки України, Харк. нац. пед. ун-т. – Харків: ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2010. – С. 21.

11. Денисенко Я.В. Географічний гурток як ефективна форма викладання географічних дисциплін у вищих навчальних закладів Слобожанщини (друга половина XIX ст.) / Я.В. Денисенко // Матеріали наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 10 травня 2011 року) / Міністерство освіти і науки України, Харк. нац. пед. ун-т. – Харків: ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2011. – С. 13-15.

12. Денисенко Я. Особливості організації практичних занять з географічних дисциплін на Слобожанщині кінець XIX ст. / Яна Денисенко // Сучасна освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика: [матеріали науково-практичної конференції 22 листопада 2011 р.]. – Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2011. – С. 28-29.

АНОТАЦІЯ

Денисенко Я.В. «Розвиток змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині (XIX ст. – перша половина XX ст.)». – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання (географія). – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Київ, 2012.

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне обґрунтування становлення і розвитку змісту географічної освіти у вищих навчальних закладах Слобожанщини у XIX ст. – першій половині XX ст.

У результаті дослідження виділено 3 періоди у формуванні змісту вищої географічної освіти на Слобожанщині у XIX ст. – першій половині XX ст.: **I – (1804 – 1888 рр.)** – впровадження географічних дисциплін у вищих навчальних закладах; **II – (1889 – 1920 рр.)** – зміцнення матеріальної бази вищих навчальних закладів, відкриття кафедр географії; **III – (1921 – 1940-і рр.)** – формування вищої географічної освіти як цілісної системи, які поділено на етапи. Узагальнено та схарактеризовано досвід реалізації у практиці вищої школи XIX ст. – першої половини XX ст. методики викладання географічних дисциплін у контексті розвитку географічної освіти; встановлено внесок викладачів університету О.А. Івановського, А.М. Краснова, І.Ф. Леваковського, С.Л. Рудницького у розвиток теорії та методики навчання географії у вищій школі.

Ключові слова: вища географічна освіта, зміст вищої географічної освіти, творчий спадок, підручники з географії для вищої школи, програми з географічних дисциплін для вищої школи

АННОТАЦИЯ

Денисенко Я.В. «Развитие содержания высшего географического образования на Слобожанщине (XIX в. – первая половина XX в.)». – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (география). – Национальный

педагогический университет имени М.П. Драгоманова Министерства просвещения, молодежи и спорта Украины, Киев, 2012.

В диссертационном исследовании осуществлено теоретическое обоснование становления и развития содержания географического образования в высших учебных заведениях Слобожанщины в XIX – первой половине XX в.

В результате исследования определены 3 периода в формировании содержания высшего географического образования на Слобожанщине в XIX в. – первой половине XX в.: **I – (1804 – 1888 гг.)** – внедрение географических дисциплин в высших учебных заведениях; **II – (1889 – 1920 гг.)** – укрепление материальной базы высших учебных заведений, открытие кафедр географии; **III – (1921 – 1940-е гг.)** – формирование высшего географического образования как целостной системы, в каждом из которых выделены этапы. Обобщен и охарактеризован опыт реализации в практике высшей школы XIX в. – первой половины XX в. методики преподавания географических дисциплин в контексте развития географического образования; установлен вклад отечественных педагогов, общественных деятелей, преподавателей университетов А.А. Ивановского, А.М. Краснова, И.Ф. Леваковського, С.Л. Рудницкого в развитие теории и методики обучения географии в высшей школе.

Анализ результатов исследования позволяет констатировать, что преподавание географических дисциплин в высших учебных заведениях Слобожанщины XIX в. – первой половины XX в. связано с интенсивным развитием географического образования, главными очагами которого были кафедры географических дисциплин, способствующие процессу становления современного украинского географического образования.

Весомый вклад в формирование содержания географического образования сделали преподаватели Харьковского университета – А.А. Ивановский, А.М. Краснов, И.Ф. Леваковський, С.Л. Рудницкий. Они направляли свою педагогическую деятельность на разработку теоретических основ преподавания географических дисциплин, обоснование целесообразности преподавания географических дисциплин в высших учебных заведениях, необходимость систематизации курса и тщательности отбора материала для лекций, учета во время обучения общественных и политических условий, которые постоянно менялись, использование приемов стимулирования и активизации учебно-познавательной деятельности студентов, учета и использования знаний из смежных дисциплин, разработки учебно-методического обеспечения преподавания географических дисциплин (подготовка кабинетов, рабочих мест к занятиям) и другие.

В результате исследования выявлено, что эффективность преподавания географических дисциплин зависела от использования разнообразных форм и методов преподавания, научно-технического обеспечения учебно-воспитательного процесса.

Установлено, что одной из форм преподавания географических дисциплин в высших учебных заведениях Слобожанщины исследуемого периода были экскурсии и образовательные прогулки. На кафедре географии и этнографии под непосредственным руководством А.М. Краснова организовывались студенческие экскурсии как важная форма практической подготовки студентов и обязательный элемент высшего географического образования.

Сравнительный анализ учебников указывает на то, что в высших учебных заведениях использовались учебники и пособия по географии различные по содержанию, структуре и методическому аппарату. Стоит отметить учебники А.М. Краснова «Основы землеведения», «Курс землеведения», «Лекции по физической географии». Особого внимания заслуживает учебник А.И. Воейкова «Климаты земного шара в особенности России» по курсу метеорологии и климатологии. Он содержит первое фундаментальное исследование циркуляции атмосферы и детальное изучение климатических изменений в геологическом разрезе, положив начало развитию новой науки – палеоклиматологии. Следует отметить также учебник А.Л. Зупан «Основы физической географии», который вмещал сведения по физической и биологической землеведения. Важнейшим преимуществом этого учебника были карты-приложения, которые заменяли физико-географический атлас. Интересным выдался для анализа учебник И.В. Мушкетова «Физическая геология», хорошо оснащен рисунками (420), схемами, а в конце содержатся карты. Основным недостатком большинства учебников было отсутствие аппарата ориентирования, вопросов и заданий для контроля знаний, системности и последовательности в изложении материала.

В результате исследования установлено, что опыт преподавания географических дисциплин заслуживает внимания в современных условиях. Так, в высшей школе важно практическое направление лекций по географическим дисциплинам, учет динамики географических исследований. Целесообразно проведение семинарских занятий, которые способствуют не только контролю знаний студентов, но и помогают углубить и обобщить их. Кроме того, следует активнее внедрять экскурсии, географические исследования. В современных условиях важно значительно увеличить объем консультативной работы преподавателей. Особое внимание следует направлять на самостоятельную работу и совершенствование способов привлечения студентов к участию в научных исследованиях.

Ключевые слова: высшее географическое образование, содержание высшего географического образования, творческое наследие, программы по географическим дисциплинам для высшей школы, учебники по географии для высшей школы.

SUMMARY

Denisenko Y.V. “Development of content of higher geographical education in Slobozhanschina.” (19th century- first half of 20th century). – Manuscript.

Dissertation for obtainment scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences by specialty 13.00.02. – Theory and Methods of Teaching (Geography).

The National Pedagogical University of Dragomanov Ministry of Education, Youth and Sports of Ukraine, Kyiv, 2012.

In the research, the theoretical study of incipience and development of content of geographical education in higher educational Slobodian institutions in the 19th century- first half of 20th century was made.

As a result of research 3 periods in formation of the content of Higher education in geographic in Slobozhanshchyna in the 19th century- first half of 20th century were allocated: I - (1804 - 1888 years) - Implementation of Geographical Sciences in higher

education institutions; II - (1889 - 1920 years) - to strengthen the material base of higher educational institutions, the opening of departments of geography; III - (1921 - 1940's) - the formation of higher education as an integrated geographical system, which is divided into stages.

Experience in the practice of high school at the end of 19th century- first half of 20th century, methods of teaching geographical subjects in the context of geographical education were described and summarized; the contribution of university teachers O.A. Ivanivskii, A.M. Krasnov, I.F. Levakovskii, S.L. Rudnitsky in the development of theory and methods of teaching geography in high school was detected.

Key words: higher geographical education, formation of the content, artistic heritage, geography textbooks for high school, program Geography courses for high school.